

Kelemen János

Bevezetés *A szellem fenomenológiájáról* rendezett konferenciához

Kétszáz évvel ezelőtt jelent meg *A szellem fenomenológiája*. Hegellel szólva csupán külsődleges véletlenje a történelemnek, hogy majdnem egy időben készült el a *Faust* első részével. 2007. évi konferenciánkat *A szellem fenomenológiájának* szenteljük, melyet szerzője a könyv megjelenése (1807 áprilisa) előtti év őszén, 1806 októberében fejezett be. A történelemben járatosak tudják, hogy azok az októberi napok a Jéna és Auerstädt mellett lezajlott döntő csata napjai voltak. Az ütközet napja egész pontosan október 14. volt, s rá két hétre, október 27-én, a porosz sereget tönkreverő franciák már Berlinbe is bevonultak. Az is közismert, hogy Hegel szemtanúja volt Napóleon kilovagolásának Jénából, s lelkesedéssel töltötte el, hogy láthatott „egy ilyen individuumot, amint itt egy pontra koncentrálv, lovon ülve, átfogja a világot és uralkodik rajta”. A még fiatal német filozófus – csakúgy, mint a *Faust* költője – csodálta a császárt, akiben az eljövendő világkorszak megtestesítőjét látta. A franciák jénai győzelme kézzelfogható bizonyossága volt annak, hogy a történelem új, kiteljesedő szakaszába lépett. „Fontos új korszakban vagyunk – mondta ekkori előadásaiban a jénai professzor –, az erjedés korában, amikor a szellem nekiiramodott, kibújt előző alakjából és új alakot kezd öltetni.” Hozzátette: „az eddigi képzetek, fogalmak egész tömege, a világ kötelékei felbomlottak, s összeomlanak, mint egy álomkép”. Ugyanaz a hang ez, mely a már kiadásra kész mű előszavában is felcsendül: „[...] nem nehéz látni, hogy a mi időnk a születésnek és egy új korszakra való átmenetnek az ideje. A szellem szakított létezésének és elképzelésének eddigi világával, éppen azon van, hogy mindezt a múlt mélyére sülylyesse, s átalakulásának munkájával van elfoglalva.” (HEGEL 1973, 14.)

Keletkezési körülményei és a szerző különféle megnyilatkozásai felől szemlélve *A szellem fenomenológiáját* akár alkalmi műnek is nevezhetnénk, legalábbis abban az értelemben, hogy azokra a társadalmi átalakulásokra és világpolitikai fejleményekre reagált, amelyek közvetlenül a kortársak szeme előtt játszódtak le. Egyúttal persze a jelen aktuális kérdéseit világtörténelmi perspektívába, a szellem dialektikus mozgásáról alkotott átfogó képbe illesztette.

A mű alkalmi jellege – feltéve, hogy elfogadjuk ezt a profánnak tetsző minősítést – talán megmagyarázza a szöveg néhány zavarba ejtő vonását, melynek részint maga a szerző is tudatában volt, s melyre a későbbiekben sokan rámutattak. Csak futólag említem a cím körüli bizonytalanságot,¹ a fő problémák tárgyalásában mutatkozó terjedelmi aránytalanságokat, a tartalomjegyzék és a tényleges gondolatmenet között megfigyelhető (a később született fejezetbeosztásban különösen jól látható) ellentmondásokat és a koncepció egészére is kiterjedő inkoherenciákat.² Ha hozzávesszük, hogy

¹ „A szellem fenomenológiája”, „A tudat tapasztalatának tudománya”, „A szellem fenomenológiájának tudománya” stb. Lásd erről PÖGGELER 1973, 195–196.

² Mindezzel kapcsolatban szintén Pöggeler tanulmányát érdemes elolvasni (PÖGGELER 1973).

Hegel sokszor megfogalmazásaival, sajátos nyelvezetével is próbára teszi az olvasót, akkor úgy tűnik, elsiette kéziratának nyomdába adását, s bizony fércművet hagyott az utókorra. Az elmúlt kétszáz évben mindenesetre sok olvasó panaszkodott arra, hogy mennyire nehezen érthető és követhető ez a szövege. Róluk mondta Lukács, hogy „a Fenomenológia polgári értelmezői sohasem értették meg helyesen”, „a történelem és a szisztematikus összefüggés folytonos egyesítését és elválasztását”, s mint polgári értelmezők, eleve is „képtelenek megérteni a Fenomenológia módszerét” (LUKÁCS 1976, 470–471). Úgy tűnik, Lukács az összes, mások által felvetett értelmezési nehézséget feloldhatónak vélte annak a vázlatnak a segítségével, melyet ő maga dolgozott ki *A szellem fenomenológiájának* felépítéséről (uo. 469–510). Nem kívánom bírálni a történelem háromszoros bejárásán alapuló lukácsi elemzést, úgy vélem azonban, hogy ennek fényében sem tűntethető el *A szellem fenomenológiája* fércmű jellege.

Persze, ha fércművet mondunk, akkor tegyük hozzá, hogy *A szellem fenomenológiája* pontosan annyira fércmű, mint amennyire szövegtörténeti és szerkezeti szempontból *A tiszta ész kritikája* is az; s fércmű-mivoltában sem tartozik kevésbé kultúránk alapozó olvasmányai közé, mint *A tiszta ész kritikája*, vagy mint, mondjuk, az *Isteni színjáték* és a *Faust*. Persze, a *Faust*tal való összehasonlítás végképp nem mond semmi különöset, hiszen – Lukáccsal szólva – a *Faust* és *A szellem fenomenológiája* „mint Németország klasszikus korszakának legnagyobb művészi, illetőleg gondolkodói teljesítményei szervesen összetartoznak” (LUKÁCS 1969, 89).³

„Az igaz az egész” – olvashatjuk már *A szellem fenomenológiája* előszavában (HEGEL 1973, 18). Nem sokkal később az a meghatározás is feltűnik, hogy „a tudás csak mint tudomány, vagyis mint rendszer valóságos” (uo. 20). Szigorúan véve tehát magával Hegellel kerülünk ellentmondásba, ha filozófiáján belül elhatárolunk egy-egy tárgyterületet – mint például történelemfilozófiáját, politikai filozófiáját, vallásfilozófiáját stb. –, hogy aztán önállóan, egymástól elszigetelve vizsgáljuk őket. Persze, nem tehetünk másként, s teljesen természetes, hogy a konferenciánk programjában szereplő előadások is többnyire az egyes diszciplínák körébe vágó kérdéseket tárgyalják. E tekintetben rendkívül gazdag és kiegyensúlyozott a programunk.

A konferencia címének megfogalmazásakor mégis igyekeztünk olyan fogalmakat találni – szokásunkhoz híven hármat (*szellem, tapasztalat, nyelv*) –, amelyek valamilyen módon *A szellem fenomenológiájának* egész gondolatkörét felidézik. Nem férhet kétség ahhoz, hogy teljes egészében ilyen a „szellem” fogalma, és nem kevésbé ilyen a „tapasztalaté”. Ez nyilvánvaló abból, hogy a mű eredetileg „A tudat *tapasztalatának* a tudománya” címet viselte, de abból is, hogy a „Bevezetés” című szövegrész, melyet Heidegger oly alapos elemzésnek vetett alá (HEIDEGGER 2006), lényegében nem más, mint ennek a címnek a magyarázata.

Vajon ilyen-e a „nyelv” fogalma? Válaszom – legalábbis a nyelvfilozófiai kutatócsoportunk értelmezésében – igen. A vonatkozó szakirodalom ezt alátámasztani látszik. Josef Simon például megjegyzi, hogy Hegelnél „a nyelv az abszolútum tapasztalatának jelensége” (SIMON 1966, 14), majd arra a megállapításra jut, hogy „az öntudat hegeleli filozófiája nyelvfilozófia” (uo. 68).

A magam részéről nem szeretnék ilyen messzire menni. Ellentétben a *Jénai reálfilozófiával*, ahol a nyelv az egyéni tudat kifejlődésének önálló állomása, s mint ilyen, külön filozófiai problémaként tematizálódik; valamint az *Enciklopédia* harmadik részével, ahol

³ Lukács nem mulasztja el, hogy emlékeztessen arra: a két mű majdnem egy időben készült el, s az idézett oldalon persze az *Isteni színjátékot* is beemeli azon művek sorába, amelyekkel a *Faust* párhuzamba állítható.

a jel és a nyelv problémája a pszichológia részeként jelenik meg: *A szellem fenomenológiájában* nincs külön helye a nyelvnek. Ugyanakkor Hegel a szellem kibontakozásának stádiumait itt úgy írja le, hogy nagyjából mindegyikhez hozzárendel egy sajátos kifejeződési formát, azt sugallva, hogy a nyelviség a szellem mozgásának egészét áthatja, akárcsak maga a dialektika. A nyelv-probléma így a dialektika problémájával kapcsolódik össze. Ahogyan Henri Lauener megfogalmazza: „a dialektika a nyelv immanens élete, a dialektika pedig a nyelvben találja meg a maga elemét” (LAUENER 1962, 7).

A kapcsolat ezek szerint kétirányú: a nyelv mozgása és szerkezete eredendően dialektikus, a dialektika pedig nyelvi természetű. Az első irány evidens: Hegel valóban azt vallotta, hogy a nyelv létmódjában immanens a dialektika. Leszögezte: a munka mellett a nyelvben fedezhető fel a külsővé válás alapstruktúrája, s paradigmaticusan a nyelvben valósul meg az egyéni és az általános tudat, a szubjektív és az objektív, a külső és a belső ellentétes egysége stb.

Mennyire igaz mindennek az ellenkezője? Vajon igaz-e, hogy a nyelv szolgál mintául a dialektika hegeli fogalmához? Mondhatjuk-e ezzel összefüggésben, hogy Hegel a szellem dialektikus fogalmát mintegy a nyelvből vonta el? Hegel nyelvfelfogásának számos kutatója így gondolja. Daniel G. Cook például úgy véli, hogy amikor Hegel megkísérelte megmagyarázni, mit ért az abszolút szellem kifejezés alatt, akkor „a beszélt nyelvben találta meg annak tökéletes prototípusát”. Yvon Gauthier pedig egyenesen azt állítja, hogy „a szellem hegeli fogalma a nyelv hiposztázálása” (GAUTHIER 1969, 54).

Ha az idézett vélemények túlzóak is, efféle értelmezésekre Hegel számos általános eszmefuttatása lehetőséget ad, nem beszélve arról a korai írásaitól kezdve különféle képpen megfogalmazott, de nagyon egyértelmű tételéről, hogy a nyelv a szellem létezése vagy valósága. A szellemé általában és a népszellemeké különösen (lásd HEGEL 1982, 332). Hivatkozhatunk „a nyelv az igazabb” tételre is (HEGEL 1973, 59). Mint emlékszünk, Hegel ezt az érzéki bizonyosságról szóló fejezetben jelenti ki, annak a dialektikus tapasztalatnak az eredményét összegezve, melyet a közvetlen észlelésben a természetes tudat szerez a dolgokról és önmagáról. Hogy „valójában az általános az érzéki bizonyosság igaza”, azt a nyelv mondja ki, s ennek kijelentése teszi a nyelvet „igazabbá”. Ettől a ponttól kezdve a nyelv és a tudat viszonyában ugyanez a dialektikus struktúra ismétlődik, bár nem mindig explicit módon. A nyelv ellentétbe kerül a tudat éppen adott alakjával, ami arra készíti a szellemet, hogy egy másik alakot öltön, melynek álláspontját az előző alakzat nyelve előlegezte. Ilyenformán minden tudati alaknak megvan a maga nyelve. Például: „Ahogyan az öntudatnak megvolt a maga nyelve az államhatalommal kapcsolatban [...], úgy van nyelve a gazdasággal kapcsolatban is” stb. (uo. 267). Az egyes tudati alakokhoz tartozó nyelveknek ez a fogalma egy kerek elmélet alapjául szolgál, amellyel Hegel kétségtelenül a „beszédmódok” és „diskurzus-típusok” mai elemzéseit előlegezte. Felmerül a kérdés, milyen viszonyban áll a fenomenológiai elemzésben feltáruló nyelvek sora (a felháborodásé, a hízélgésé, a meghasonlottságé, az elidegenedésé stb.) az abszolútummal. Milyen nyelv segítségével fejezi ki magát a szellem utolsó alakja, az abszolút tudás? Erre azt a választ kockáztathatjuk meg, hogy a tudomány nyelvének segítségével, melynek mibenlétét a „spekulatív állítmány”, illetve „a spekulatív tétel” fogalmával világíthatnánk meg, ahogyan azt Hegel az előszóban teszi.

További kérdés, hogy milyen viszonyban állnak a fenomenológiai tudatalakzatok nyelvei a nyelvek azon sorával, amelyek a népszellemekeknek biztosítják az egzisztenciát.

Erre a nehéz kérdésre itt semmilyen választ sem kockáztathatunk meg. Csak arra emlékeztethetünk, hogy a nyelvekről mint a népek művéről – más szóval a nyelvről mint

„természetes nyelvről” – Hegelnek rengeteg mondanivalója volt. Ezen a ponton merül fel az a kérdés, hogy Hegel spekulatív, dialektikus nyelvkoncepciójának volt-e valamilyen köze korának nyelvtudományához, pontosabban szólva egyáltalán a nyelvtudományhoz, mely éppen az ő működésének idején született meg. A válasz határozottan igenlő.

Érdekes itt néhány tudománytörténeti tényt megemlíteni. Sir William Jones 1786-ban bizonyította be a szanszkrit, a görög, a latin és a germán nyelvek történeti rokonságát, Friedrich Schlegel 1808-ban, tehát egy évvel *A szellem fenomenológiája* megjelenése után alkotta meg a *vergleichende Grammatik* terminust, Bopp pedig 1816-ban adta ki a szanszkrit igeragozási rendszerről szóló munkáját, amelytől fogva a modern nyelvészet történetét számítják. S pontosan ebben a korszakban tevékenykedett Wilhelm von Humboldt is, akinek jelentősebb munkái Hegel élete végén, az 1820-as években jelentek meg. Hegel enciklopédikus gondolkodásának viszonylag ritkán említett példája, hogy szövegei az említett tudósok főbb elgondolásainak, vagyis a születőben lévő összehasonlító nyelvtudomány alapvető felfedezéseinek szinte naprakész ismeretéről tanúskodnak. Így *A szellem filozófiájának (Enciklopédia III)* 1830-as, harmadik kiadásában Humboldt egészen friss tanulmányát a duálisról – melyet szerzője 1827-ben olvasott fel – annak bizonyítékként idézi, hogy a nyelvtani rendszerek fejlődési tendenciája az egyszerűsödés (HEGEL 1968, 266). S ha *A szellem fenomenológiájában*, érthető módon, még nem hivatkozhat Boppra, történelemfilozófiai előadásainak egyik fontos helyén már úgy említi berlini professzortársát, mint akinek a szanszkrit, a latin, a görög és a germán nyelvtani rendszer összefüggéseire vonatkozó vizsgálódásai saját nézeteit is alátámasztják (HEGEL 1966, 271).

Ám Hegel nemcsak követte a kor nyelvtudományának fejlődését, hanem hatással is volt arra. Egyetlen példát említve, egy alapvető nyelvészettörténeti kézikönyv szerzője a nyelvek fejlődésére vonatkozó humboldti elképzelést „a hegeli gondolat nyelvészeti verziójának” tartja (ROBINS 1999, 157). Nincs hely és idő további példák sorolására.

A fent említettek mégis elegendők annak érzékeltetésére, hogy a „nyelv” fogalma joggal szerepel a konferenciánk címében szereplő hívószavak között, melyek valamilyen módon *A szellem fenomenológiájának* egész gondolatmenetére illenek.

IRODALOM

- GAUTHIER, Yvon 1969. *L'arc et le Cercle. L'essence du langage chez Hegel et Hölderlin*. Montreal: Bellarmin.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1966. *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1968. *A szellem filozófiája enciklopédia III*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1973. *A szellem fenomenológiája*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1982. *Jénai reálfilozófia*. In Hegel: *Ifjúkori írások*. Ford.: Révai Gábor. Budapest: Gondolat.
- HEIDEGGER, Martin 2006. Hegel tapasztalatfogalma. In Heidegger: *Rejtektutak*. Ford.: Ábrahám Zoltán. Budapest: Osiris.
- LAUENER, Henri 1962. *Die Sprache in der Philosophie Hegels mit besonderer Berücksichtigung der Ästhetik*. Bern: Verlag Paul Haupt.
- LUKÁCS György 1969. Goethe: Faust. In Lukács: *Világirodalom*. Budapest: Gondolat.
- LUKÁCS György 1976. *A fiatal Hegel*. Budapest: Kossuth – Akadémiai.
- PÖGGELER, Otto 1973. Zur Deutung der Phänomenologie des Geistes. In Pöggeler: *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*. Freiburg – München: Verlag Karl Alber.
- ROBINS, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Ford.: Siptár Péter. Budapest: Osiris.
- SIMON, Josef 1966. *Das Problem der Sprache bei Hegel*. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz: W. Kohlhammer Verlag.